

Peter E. Pormann & Emilie Savage-Smith (ed.), *Medieval Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007, 240 sayfa, ISBN-10: 1589011619

*Mustakim Arıcı**

Türkiye’de İslâm bilim ve kültür tarihinde tıbbın konumu üzerine yapılan neşir, çeviri, tez ve makale türü *çalışmaların nitelik ve niceliği* dikkate alındığında İslâm tıp tarihi çalışmalarının emekleme döneminde olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Bununla birlikte Amerika ve bazı Avrupa ülkelerinde, İslâm tıp tarihine yaklaşık son elli yılda artan bir ilginin olduğunu, ortaya konulan yayınlardan anlamak mümkündür. Bu bağlamda İslâm tıp tarihi denildiğinde bilhassa Manfred Ullmann ismi dikkat çekmektedir. Ullmann, 1968’de bu konuda sonra gelen tüm araştırmacıların gündemine aldığı eseri *Die Medizin im Islam*’ı yayımladı. O, bu eserinde bilinçli olarak bir tıp tarihi yazmamayı, aksine yazma nüshalarda, yayımlanmış kaynaklarda ve ikincil literatürde ulaşılabilen kanıtları mütalaa etmeyi tercih etti. 1976’da tamamladığı daha kısa ve konudan konuya geçilen *Islamic Medicine* adlı eserinde ise araştırma pozisyonu sebebiyle bazı meseleleri özellikle inceleme dışında tuttu. Bu eser, cerrahlık ve hastane kurumları, doktorların sosyal durumu, doktor-hasta ilişkisi ve tıp eğitimini ihtiva etmektedir. Yaklaşık otuz yıl sonra ortaçağ İslâm dünyasının tıp tarihiyle ilgili çeşitli sosyal ve pratik yönleri üzerinde çalışan Cristina Alvares-Millan, Lawrence I. Conrad ve Avner Gil’adi kadar müteveffa Michael W. Dols gibi araştırmacılar sayesinde bu konularla ilgilenmek açısından nispeten daha iyi bir pozisyonda olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda ortaya konulan son çalışmalardan biri, bu değerlendirmenin konusu olan Peter E. Pormann ve Emilie Savage-Smith’in *Medieval Islamic Medicine* adlı eseridir.

Öncelikle kısa bir şekilde eserin hangi zaman dilimi ve meseleler çerçevesinde yazıldığına işaret etmek istiyoruz. Mısır, Suriye, Irak ve İran çok önemli bir rol ifa eden merkez topraklar olmakla birlikte ortaçağ İslâm coğrafyasının sınırları batıda İspanya ve Kuzey Afrika’dan doğuda Orta Asya ve Hindistan’a kadar uzanmıştı. Yaklaşık dokuz yüzyıllık, yani yedinci yüzyılın ortalarından on beşinci yüzyılın sonuna kadarki sürecin bir kısmında bu coğrafyaya geçici sürelerle üç farklı imparatorluk, Osmanlı, Safevî ve Babür imparatorlukları yayılmıştı. Yazarlar, İslâm tıbbıyla ilgili perspektiflerini İran’da-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

ki Safevî, Hindistan'daki Babür ve Osmanlı'ya ulaştırmamış, bu dönemlerle ilgili çok kısa örnekler vermiş ve asıl olarak bahsedilen dokuz asırlık zaman dilimini ele almışlardır. Diğer taraftan yazarlar, İslâm dünyasının tıpla ilgili ihtiyaç ve uygulamalarını merkeze alan bir çalışmaya imza atmışlardır. Bu çerçevede yazarlar, kitabın amacının bütün bir ortaçağ İslâm tıbbını küçük bir çalışmaya sıkıştırmak olmadığını özellikle belirtmektedir. Aksine bu çalışma dikkat çekici belli örneklerle genel bir bakış açısı sunmaktadır. Bununla birlikte eserde üzerinde durulan konular kadın doktorlar ve kadın hastalar (s. 103-108), hastaneler, genel halk sağlığı, kırsaldaki ve şehirdeki hizmetler, tıp ahlâkı, tıp eğitimi ve benzerleri gibi sosyal tıp tarihinin bazı yönleridir. Bahsedilen dönemdeki birçok konu gerçek anlamda ilmî bir titizlikle ele alınmayı gerektirdiğinden, yazarlar henüz kapsamlı bir İslâm tıp tarihi yazımını üstlenme durumunda olmadıklarını da vurgulamıştır (s. 2-3).

Daha çok İslâm felsefesi tabirindeki “İslâm” kavramıyla ilgili tartışmalardan aşına olduğumuz ve bilhassa “Arap felsefesi” şeklindeki alternatif kullanımla günümüzde gelen adlandırma sorunu konusunda yazarların çalışmanın başlığında da zikredilen “İslâm tıbbı” şeklindeki tercihleri önemli bir husustur. Pormann ve Savage-Smith'e göre ortaçağ İslâm toplumu Arapça, Farsça, Süryanice, İbranice, Türkçe ve muhtelif bölgesel lehçeler gibi çok sayıda dili konuşan müslüman ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. İslâm, hâkim din olurken Kur'an'ın dili olan Arapça, yüzyıllar boyu Latincenin Avrupa'daki işlevi gibi tüm eğitimli kimseler ve resmî kullanım için genel dil olarak iş görmüştür. Arapçanın kullanımı, farklı dilleri konuşan çeşitli milletler mozaigine birbirleriyle iletişim kurma imkânı tanıdı. Dolayısıyla İslâm döneminde musannifler Fars, Arap, Yahudi ve Hristiyan olsa, Yunanca, Süryanice ya da Türkçe konuşsalar bile bunların kahir ekseriyeti Arapça yazıyordu. Hâsıl olan tıp literatürü ve pratik, doktorlar ve hastaların her ikisinde de görülen bir zenginlik ve çeşitli dinler ve kültürler karışımını ihtiva ediyordu. Bu sebeple yazarlar, doğru bir şekilde İslâm kültürü veya İslâm tıbbı kavramlarını sadece “İslâm dinine mahsus olan” şeklinde yorumlamamakla birlikte (s. 2), literatürün büyük oranda Arapça yazılmasından hareketle de “Arap tıbbı” gibi bir ifadeyi uygun görmemişlerdir. Kitaptaki bakış açısını yansıtan kayda değer bir durum İslâm tıbbının Avrupa'yı nasıl etkilediği üzerinde durulmasıdır. Yazarlara göre kitapta tasvir edilen tıbbî gelenek, daha sonra Avrupa'nın geç ortaçağ ve Rönesans dönemi tıbbına büyük katkı sağlamıştır. Ortaçağın sonu ve Rönesans'ın başlarında Avrupa'daki tıp eğitimi İslâm tıp geleneğine çok şey borçlu idi. Hatta Pormann ve Savage-Smith'e göre borç o kadar büyüktü ki, esas itibarıyla ortaçağ İslâm tıp tarihi erken dönem modern Avrupa tıbbının kökenlerinin tarihiydi (s. 3-4).

Çalışma, bölüm başlıklarının yansıttığı beş ana konu etrafında düzenlenmiştir: (i) Ortaçağ İslâm tıbbının doğuşu ve onun özellikle tercüme yoluyla, hatta ticaret ve

seyahatler yoluyla diğer kültürlerle olan yoğun etkileşimi. (ii) Formel bir eğitim alan doktorlara çalışmalarında rehberlik eden teorik tıp şeması ve kapsamlı literatür. (iii) Farklı sosyal çevrelerden gelen doktorların geniş bir toplumda nasıl iş gördükleri. (iv) Belli hastalara yönelik tıbbî uygulamaların yerine getirilmesiyle ilgili olarak hastanın öyküsünün bize ne söylediği ve bu hastaların gerçekte başvurdukları ilaçların neler olduğu. (v) Günlük tıpta olduğu kadar bilimsel tıpta sihir terapilerinin, halk geleneklerinin ve duaların rolü. Altıncı ve son bölüm ortaçağ İslâm tıbbının sonu hakkındadır, yani o, nasıl Avrupa tıp geleneğinin temelini oluşturmuş ve ortaçağ İslâm tıbbî hâlâ uygulanabilirliğini nasıl sürdürmektedir? Diğer yandan atlar, develer, şahinler ve çeşitli ehlileştirilmiş hayvan türlerine yönelik tedaviler gibi benzeri birçok konuda Arapça ve Farsça eserler olmasına rağmen bu meseleler kitabın konuları arasına dâhil edilmemiştir. Burada sadece insanlarla ve onların sağlık ve iyi hâllerini anlamak ve yoluna koymak için yaptıkları girişimlerle ilgilenilmiştir.

Bu açıklamalardan sonra kitaptaki bazı spesifik meseleler üzerinde, özellikle de tıbbın İslâm'ın ilk dönemlerinde nasıl öğretildiği ile ilgili olarak önemli bir etkiye sahip olan İskenderiye tıp müfredatı üzerinde durmak istiyoruz. Bu müfredat, Galen'in bizzat kendisinin "başlayanlara yönelik" seçme çalışmalar olarak kaleme aldığı *Galen'in On Altı Kitabı*'nı ihtiva etmekteydi. Bununla birlikte eğitimle ilgili amaçlardan dolayı Galen'in diğer çalışmaları kadar *On Altı Kitap*'taki materyal *Cevâmiu İskenderâniyyîn* adıyla muhtasar hâle getirilmişti. En başta Yunanca yazılmış olmalarına rağmen bunlar ancak Arapça, İbranice ve Latince tercümelerde muhafaza olabildi. Bu adlandırmaya rağmen, Galen geç antikitenin senkretik felsefesi ışığında yorumlanırken şerh ve muhtasarların sürekli birbirine karışması sebebiyle bunlar Galen'in orijinal kısa versiyonlarını temsil etmemiştir. Ansiklopedi ve muhtasar olan şerh türleri geç antik dönem İskenderiye'sinin tıp çevrelerinde büyük bir rağbet kazandı. Teorik çerçevede Galenci idi, yani İskenderiye'nin tıp yazarları Galen tarafından savunulduğu şekliyle humoral patolojiyi benimsedi ve bunu belli eğitsel ve pratik ihtiyaçlarına uyarladılar. İskenderiye'de yazılan metinlerde benimsendiği şekliyle Galencilik, İslâm tıp geleneği üzerinde büyük bir etkiye sahipti (s. 13-14).

İslâm tıp tarihi söz konusu olunca Cündişâpûr şehri merkezi bir yer teşkil etmektedir. Çalışmada dikkat çeken hususlardan biri yazarların Cündişâpûr şehri, Buhtîşû' ailesi ve hastanenin doğuşuyla ilgili yaklaşımlarıdır. Yakın zamanlara kadar İslâm dünyasında hastanelerin doğuşuyla ilgili klasik rivayet, yazarlara göre şimdi "Cündişâpûr efsanesi" olarak adlandırılan hikâye ile başlamış olduğu şeklindeydi ki Pormann ve Savage-Smith, bu iddianın bir meydan okuma olduğu ve esası olmadan inşa edildiği kanaatine sahiptir. Efsane büyük oranda on üçüncü yüzyıl tıp tarihçisi İbnü'l-Kıftî (ö.1248) tarafından aktarılan bir rivayete dayanır. Bu efsanenin karşısındaki temel argümanlardan biri şudur: Eğer böylesine büyük bir kurum var olsaydı biz bunu ilk defa sadece çok geç dönemdeki bir kaynaktan

duymamış olurduk. Peki, bu durumda efsane nasıl ortaya çıktı? Efsane ancak geriye yönelik bir tarih yazıcılığı sayesinde doğru olarak açıklanabilir. Yedinci yüzyılın ortalarından on birinci yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süreye sığan sekiz nesil boyunca Nasturî Hristiyan tabipler olan Buhtîşû' ailesi Bağdat'taki halifeye hekim ve müşavir olarak hizmet etmiştir. Köken olarak Cündişâpûrlu olan Buhtîşû' ailesi Bağdat'ta büyük bir şöhret elde etti ve aile, Abbasiler döneminde 750'li yıllardan sonra hastane tıbbi ile ilişki hâlindeydi. Öyle gözüküyor ki ailenin kendisi ya da çevresindekiler saraydaki konumlarına daha da ağırlık ve derinlik katmak için efsanevi ve şanlı bir geçmişi mümkün kılan bir hikâye uydurdu. Başka bir deyişle Buhtîşû' ailesi, hastanenin Cündişâpûr'dan beraberinde getirdikleri bir düşünce olduğunu iddia ettikleri takdirde prestijleri ve tıptaki otoriteleri daha da artmış olacaktı. Bu durumda yazarlar şöyle bir soru sorar: Şayet Cündişâpûr Hastanesi'nin sonraki İslâm geleneği için bir model olarak işlevi yoksa ve o, kurulan ilk hastane değilse biz sonraki İslâm kurumlarının öncüllerini nerede bulabiliriz? Müelliflere göre en yakın aday dördüncü yüzyıldan itibaren Yunanca konuşulan dünyanın batı tarafında geliştirilen manastır kurumlarına bağlı düşkün evleridir. Muhtelif kilise liderleri Hristiyan bağış idealinden hareketle ve ayrıca kendi itibarlarını yükseltmek arzusuyla fakir ve bakıma muhtaçları rahatlatmak için sığınma evleri kurdular. Her ne kadar hastalarla nasıl ilgilendikleri ve onları nasıl tedavi ettikleriyle ilgili detaylar belirsizliğini korusa da bazı düşkün evlerinde kısmî tıp pratiğini insanlar üzerinde uygulayan rahipler bulunmaktaydı. Benzer şekilde Süryanice konuşan Hristiyanlar da hacılar ve hastalar için düşkün evleri ve bir gecelik sığınma evleri sistemi geliştirdiler (s. 20-21). Ancak bu örneklerin İslâm medeniyetinde hastane kurumuna öncülük ettiği tartışmaya açıktır. Ayrıca yazarların burada hastanenin doğuşu ile ilgili olarak İbn Ebî Usaybia'da geçen bir pasajı dikkate almadıklarını söyleyebiliriz. İbn Ebû Usaybia, ilk hastanenin Hristiyan bir arka plana değil de Yunan geleneğine ait olduğuna delalet edecek şekilde Hipokrat tarafından kurulduğu (و يقال أنه اول من جدد البيمارستان و اخترعه و أوجده) rivayetine yer verir. İbn Ebû Usaybia, Hipokrat'ın evinin yakınında kurduğu ve hastaların hizmeti için görevlilerin bulunduğu bu mekanın Yunancada *xenodocheion*, yani hastaların toplandığı ter anlamına geldiğini ve bunun Farsçadaki *bîmâristan*ın karşılığı olarak kullanıldığını zikreder.¹ Bunun dışında yazarların İslâm medeniyetindeki hastane teşkilatlanması ve hastahanelerin bilimsel ve sosyal işlevleri konusunda dile getirdikleri yorumlar önemli katkılar olarak görülmelidir (s. 96-101).

Diğer önemli bir husus yazarların Yunancadan Arapçaya çeviri hareketinde tıbbın konumuna nasıl yaklaştıklarıdır. İslâm'ın fethettiği bölgelerde gelişen eski tıp gelenekleri Mısır, Mezopotamya ve kadim İran gelenekleridir. Ayrıca Müslümanlar

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, nşr. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, [t.y.]), s. 47.

bir şekilde Hint ve Çin tıp geleneklerini biliyorlardı. Ancak yazarlara göre İslâm tıp geleneği üzerinde asıl etkili olan Yunan tıp geleneğidir ve bu geleneğin Arapçaya çevrilmesi İslâm tıp geleneğini şekillendiren temel bir unsurdur. İslâm tıp düşüncesine yön veren Yunanca tıp deyim ve kavramlarının ilk kez Arapça olarak ifade edildiğini göz önüne alınca İslâm tıbbının oluşum sürecinin çeviri dönemi olduğu söylenebilir. Öte yandan yazarların tıp eserlerinin çevirisi hususunda sıkça tekrarlanan bir olguya yönelik itirazları da dikkat çekicidir. Yunancadan Arapçaya yapılan tıp çevirilerinin Emevîler döneminde (661-750) ortaya çıktığıyla ilgili rivayetlerin, özellikle Hâlid b. Yezîd'in Yunan tıp ve kimya eserlerinin çevirisi için talimat verdiği bilgisinin tarihî dayanaktan yoksun olduğu zikredilir. Bu durumda çeviri hareketini sistematik olarak destekleyen ilk güçlü haminin Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr (slt. 754-775) olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır. Yazarlar çeviri süreciyle ilgili olarak birtakım yanlış kabuller, Yunancadan Arapçaya çeviri teknikleri, Arapça bir tıp terminolojisinin oluşması ve Arapçanın bu süreçte bir *lingua franca* olması gibi diğer hususları alt başlıklar altında değerlendirmişlerdir (s. 21-36). Çalışmanın "Tıp Nazariyesi" başlıklı ikinci bölümü tıbbın teorik alanlarıyla ilgili bazı konuları ele almaktadır. Bu bölümde ahlât-ı erbaaya dayalı humoral patoloji, diet, eczacılık, teşhis ve tedavi, salgın ve ölümcül hastalıklar, anatomi, cerrahi, oftalmoloji ve tıbb-ı nebevî gibi meseleler üzerinde durulmaktadır (s. 41-76). Yazarlar "Doktorlar ve Toplum" başlıklı üçüncü bölümde tıp eğitimi, doktorların nasıl iş gördüğü, hekimlik ahlâkı, sahte doktorlar, doktorların toplumsal statüsü, hastaneler, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan hekimler arasındaki işbirliği ve rekabet, kadın doktorlar ve kadın hastaların durumu gibi sosyal tıp tarihine dair konulara eğilmiştir (80-111).

Hastanın öyküsü, klinik tıp, vizite, ilaçlı tedavi, damardan kan alma ve dağlama, cerrahî uygulamalar, trahoma hastalığı ve göz cerrahisi, anestezi ve benzeri başlıklar da tıbbın pratiğine dair meseleler olarak ele alınmıştır (s. 115-139). Popüler tıbbı da beşinci bölümde muska, tılsım, sihirli tedavi metotları, astroloji ve kehanet dikkat çekici başlıklardır (s. 133-158). Çalışmanın son bölümü İslâm tıbbının ortaçağda Batı'da nasıl görüldüğü, nasıl ele alındığı, hangi kanallarla ve ne şekilde Batı'ya aktarıldığı hususlarına ayrılmıştır. İslâm bilim geleneğinin Batı'ya olan etkisinin tıp üzerinden ele alındığı bu bölüm İslâm bilim tarihi çalışmaları açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu konular Yahudi hekimlerin Arapçadan Latince ve İbraniceye yaptıkları çeviriler, İslâm tıbbının Avrupa'daki üniversitelerde tıp eğitimine nasıl dahil edildiği, Haçlı seferleri ve Haçlıların bu aktarımdaki rolü ve Rönesans başlıkları altında incelenmiştir.